

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 10, Sayı/Issue: 2
(Kasım/November 2022)

Akidenin Temellendirilmesinde Bilimsel Gelişmelerin Kullanılması: Mustafa Fevzi Efendi'nin İspat-ı Nübüvvet Örneği

The Use of Scientific Developments in Grounding the 'Aqīda: Example of Mustafa Fevzi Efendi's Proof of Prophethood

Hilmi Kemal Altun

Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Adıyaman University, Faculty of Islamic Sciences,
Department of Kalam and History of Islamic Sects
Adıyaman/Turkey

kaltun42@hotmail.com

orcid.org/0000-0002-3583-5142

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 03 Ağustos 2022

Date Received: 03 August 2022

Kabul Tarihi: 14 Kasım 2022

Date Accepted: 14 November 2022

Yayın Tarihi: 30 Kasım 2022

Date Published: 30 November 2022

Yayın Sezonu: Güz

Publication Season: Autumn

<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1154060>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned with a special software and no plagiarism was detected.

Atıf/Cite as

Altun, Hilmi Kemal. "Akidenin Temellendirilmesinde Bilimsel Gelişmelerin Kullanılması: Mustafa Fevzi Efendi'nin İspat-ı Nübüvvet Örneği". *Dergiabant* 10/2 (Kasım 2022), 421-436.
<https://doi.org/10.33931/dergiabant.1154060>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology, Bolu,
14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Akidenin Temellendirilmesinde Bilimsel Gelişmelerin Kullanılması:

Mustafa Fevzi Efendi'nin İspat-ı Nübüvvet Örneği

Öz

Nübüvvet meselesi İslâm kelâmının ulûhiyyet, nübüvvet ve âhiret olarak sıralanan üçlü tasnifinin ikincisi konumunda dinin en temel esaslarından biridir. Bu konu düşünce tarihimiz boyunca kelâm âlimlerinin gündeminde olmuştur. İlk dönemlerde Berâhime'nin görüşlerine karşı başlayan nübüvvet savunusu sonraki dönemlerde ise Dehriler, Tabiatçı filozoflar ve mülhidlere karşı yapılagelmiştir. Bunun yanında İslâm düşüncesi içerisinde de özellikle İshrâkî Filozoflar ve bir kısım müfrit mutasavvıfların nübüvvet meselesine sorunlu yaklaşımları konunun bir kelâm problemi olarak güncelliğini korumasına neden olmuştur. Yeni İlm-i Kelâm dönemine gelindiğinde ise pozitivist yaklaşımlar karşısında mucizenin hakikatini ve nübüvvet meselesini savunma çabaları öne çıkmıştır. Mustafa Fevzi Efendi bu makalesinde meseleyi tasavvuf, felsefe ve bilim açısından ele almaktadır. Düşünürümüzün kendi yaşadığı dönemdeki bilimsel gelişmelerden faydalanarak meseleyi izah etmeye çalışması ve mucizeler yerine akla ve bilimsel gelişmeler üzerinde tefekküre dikkat çekmesi anlamlıdır. Bu çerçevede insanın acziyetine de vurgu yapan Mustafa Fevzi Efendi, nübüvvet meselesinin bir iman meselesi olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak peygamberliğin hakikatini inkâr etmeye kalkışmanın aklî ve ilmî olmadığını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Nübüvvet, Mustafa Fevzi Efendi, Bilimsel Gelişmeler, Yeni İlm-i Kelâm.

The Use of Scientific Developments in Grounding the 'Aqîda:

Example of Mustafa Fevzi Efendi's Proof of Prophethood

Abstract

The issue of prophethood is one of the most basic principles of religion in the second position of the triple classification of Islamic theology, which is listed as divinity, prophethood and the hereafter. This issue has been on the agenda of scholars of kalâm throughout our history of thought. The defence of prophethood, which started against the views of Barâhima, was made against the Dahrîs, naturalist philosophers, and atheists in the following periods. In addition, the problematic approaches of especially ishrâqî philosophers and some extremist mystics to the issue of prophethood in Islamic thought caused the issue to be up to date as a problem of theology. When it came to the period of the New Kalâm, efforts to defend the truth of miracles and the issue of prophethood came to the fore against positivist approaches. In this article, Mustafa Fevzi Efendi deals with the issue in terms of mysticism, philosophy and science. It is meaningful that our thinker tries to explain the issue by making use of the scientific developments in his own time and draws attention to the mind and contemplation on scientific developments instead of miracles. In this context, Mustafa Fevzi Efendi, who also emphasizes the helplessness of human beings, states that the issue of prophethood is a matter of faith. As a result, he emphasizes that it is not rational and scientific to try to deny the truth of prophethood.

Keywords: Kalâm, Prophethood, Mustafa Fevzi Efendi, Scientific Developments, New Kalâm.

Giriş

Erken dönemlerden itibaren Kelâm ilminin iki temel üzerine inşa edildiği görülmektedir. Kelâmın ilâhiyyât, nübüvvet ve âhiret gibi temel akidevi kısmına “celîlü'l- kelâm”; bu birinci amacı sağlam temeller üzerine inşa etmek, inanç meselelerini güçlü delillerle aklın kabulüne yakınlaştırmak ve zihinlerdeki şüpheleri giderecek şekilde İslâm akaidini savunmak amacıyla bilim ve felsefenin argümanlarını kullanma yöntemine ise

“dakîku’l-keîâm” denilmiştir. Bu itibarla keîâmın “celîl” olan kısmı asıl, “dakîk” olan kısmı fer’ olarak görülmüştür. Fer’ her zaman için aslın izahı ve istidlali için kullanılmış, keîâmın esas mesailini ispat etmek için dakîk sahasındaki konuların da iyi bilinmesi gerektiği sık sık vurgulanmıştır. Nitekim asıl konularda bir delilin tashihi veya bir problemin halledilmesi yahut bir şüphenin izale edilmesi bu dakîk meseleler vasıtasıyla gerçekleşebilir. Söz gelimi cisim, cevher ve arazların hudûsunun ispat edilmesi kişiyi Allah’ın varlığına sevk eden bir âmil olabilir.¹ Dolayısıyla bilim ve felsefedeki gelişmeler her daim keîâmcıların ilgi alanında olmuştur. Zira yeni ulaşılan her yeni delil, itikadî meseleleri ispat için yeni argüman demektir.

Düşünce tarihi itibarıyla 17. ve 18. yüzyılda Avrupa’da ortaya çıkan ve etkileri bütün dünyayı saran Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan dönem dinler için yeni bir krizin başlangıcı olarak yorumlanabilir. Zira bu dönemde evrenin büsbütün akılla izah edilebileceği tezinin yanı sıra vahyin ve İlâhî olan her unsurun dışlanması gündeme gelmiştir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren pozitif bilimlerdeki gelişmelerle birlikte dinî inançlara rasyonel açıklamalar getirilme çabaları doğal olarak İslâm keîâmını da etkilemiştir.

Öte yandan dönemin siyasi ve toplumsal konjonktürünün de bu etkilenmedeki rolü inkâr edilemez. Çünkü gerek Osmanlı devleti gerekse de müslümanların yönetimi altındaki devletler teknik ve bilimsel gelişmeler açısından çağın gerisinde kalmışlardır. Bu duruma paralel olarak müslüman askerlerin katıldıkları savaşlarda peş peşe yenilgilere maruz kalması nedeniyle toplumda ümitsizlik psikolojisi hâkim olmaya başlamıştır. Yaşanan bu buhranların toplumda siyasi, fikri vb. hemen her alanda bir çıkış yolu arayışını beraberinde getirdiği aşikârdır.

Başta payitaht İstanbul olmak üzere Osmanlı devletinin hâkim olduğu topraklarda yaşayan aydınlar da bir türlü önü alınamayan kötü gidişata dair çözüm arayışlarını ortaya koymuşlardır. Bu aydınlar içerisinde itikadî konularla ilgili çözüm önerilerini dile getiren muharrirlerin metot ve yöntemleri keîâm ilmi ve son dönem düşünce tarihimiz açısından ele alınmaya değer niteliktedir.

Bunlar içerisinde her ne kadar sûfî ve edebî kişiliğiyle öne çıksa da nübüvvet meselesini bilimsel gelişmeler çerçevesinde ele alması hasebiyle Mustafa Fevzi Efendî’nin *Cerîdeyi Sûfîyye* adlı haftalık dergide kaleme aldığı yazılar dikkat çekicidir. Mustafa Fevzî b. Nu’mân Efendi (1871-1924), Osmanlı’nın son döneminde yetişmiş âlim ve mutasavvıf bir zattır. Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî’ye (ö. 1311/1894) intisap etmiş, on beş yıl kadar hocasının hizmetinde bulunmuştur. Bahriye Teşkilatında kâtiplik görevinde bulunduğu için kâtip lakabıyla da anılmıştır. Mustafa Fevzi Efendî’nin tasavvufî meseleleri anlattığı manzum eserlerinin yanı sıra II. Meşrutiyet’in ilânından sonra dinî-tasavvufî muhtevaya sahip bir dergi olarak yayımlanan *Cerîde-i Sûfîyye*’de tasavvufa dair makaleleri de vardır.² Müellifin çalışmamıza konu olan makalesi söz konusu dergide iki

¹ Fadıl Ayğın, “Varlık Teorisi”, Sistematik *Kelâm*, ed. Fadıl Ayğın (İstanbul: Beyan Yayınları, 2020), 69.

² Mustafa İsmet Uzun, “Fevzi Efendi, Kâtib”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/509.

hafta peş peşe yayımlanan “Atvâr-ı Fıtrat ve Tavr-ı Nübüvvet (I ve II)” başlığıyla yayımlanmıştır. Bir taraftan dinî düşünceye karşılık aydınlanmacı anlayışın giderek tesirini artırdığı, diğer taraftan da pozitivizmin revaç bulduğu bir dönemde yeniden nübüvveti savunma saikiyle sûfi bir muharririn yazdıkları kayda değerdir. Nitekim bazı bilginlerin söz konusu akımdan etkilenerek pek çok mucizeyi yadsımaya ya da aklileştirmeye; zorlama yorumlarla mucizelerin bilimselliğini ispata yönelik çeşitli izahlar getirmeye çalıştığı bilinmektedir.³ Mustafa Fevzi Efendi ise bilimsel gelişmeleri nazar-ı itibara almakla birlikte mucizeleri aklileştirmeye kalkışmamaktadır. Bununla birlikte o, mucizeler üzerinden Hz. Peygamber’in nübüvvetini ispatlamayı da makul bulmamaktadır. Bu durumun nedeni mucizelerin reddedilmesi değil, muhatapların idraklerini fazla zorlamak istemeyişile alakalıdır. Çünkü Fevzi Efendi, meseleyi anlamayan kimsenin mucizeyi sihirle karıştıracığından endişe duymaktadır.

Esasında nübüvvetin mucizeler üzerine bina edilmesi geleneği⁴ kelâm tarihinde önemli bir literatürün ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Delâilü'n-nübüvve türü bu eserlerde⁵ peygamberlik müessesesinin, özellikle Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatlanması amaçlanmıştır. Söz konusu eserlerde ağırlıklı olarak peygamberlerce gösterilen mucizeler, delâil kapsamında aktarılmıştır.⁶ Ancak bu tür eserlerde nübüvvet delilleri çoğunlukla hadisler ve konuyla ilgili rivayetlerle sınırlıdır.⁷ Diğer bir ifadeyle hiç birisinde bilimsel bir bilgi üzerine nübüvveti temellendirme gayreti görülmez. Çünkü bilimi dinin önüne geçirmeye çalışan, yani bilimle dini yarıştıran Rönesans ve arkasından da Aydınlanmayla birlikte ortaya çıkan rasyonalist akımların etkileri 18. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren Tanrı'yı evrende olup biten her şeyin doğrudan sebebi olarak gören din ile evrenin doğal sebeplere bağlı olarak kendi içinde bir gelişme gösterdiğini savunan bilim arasındaki ilişki köklü bir değişime uğramıştır. Süreç içerisinde de bu iki alan arasındaki mücadele, şiddeti zaman zaman artan bir ayrışmanın ve çatışmanın

³ Bu anlayıştaki bilginlerin özellikle Kur'ân âyetlerini yorumlarken zahirle yetinmedikleri, çeşitli batınî çıkarımlarda buldukları görülmektedir. Bu çerçevede melekleri tabii kuvvetler; şeytanı, cihanda yaygın bulunan şer dalgaları; cinleri ise gizli küçük mikroplar olarak izah etmişlerdir. Yine Fil vak'asında Ebrehe'nin ordusunu mahveden kuşların çiçek ve kızamık mikrobu taşıdığı şeklindeki yorumlar da bu türden değerlendirmelerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Enver Arpa, “Modern Çağda Bilimsel, Aklın Dini Metinleri Yorumlamasının İçerdiği Problemler”, *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 97 vd.

⁴ İslâm düşüncesinde genel olarak nübüvveti kabul etmeyenlere karşı nübüvvetin ispat yöntemi olarak mucizeden başka bir şey görülmemiştir. Bk. Mas'ud ibn 'Umar Taftazânî, *el-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019), 626; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/350-352.

⁵ Delâilü'n-nübüvve sahadasında yazılan eserlerin akla ilk gelenleri şunlardır: Dırâr b. Amr'ın *İşbâtü'l-İlm 'ale'n-nübüvve* ve *İşbâtü'r-rusûl* adlı eserleri, İmam Şâfiî'nin *İşbâtü'n-nübüvve'si*, Ebû İshak el-Cüzcânî'nin *Emârâtü'n-nübüvve'si*, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin *Delâ'ilü'n-nübüvve'si*, Ebû Hâtim er-Râzî'nin *A'lâmü'n-nübüvve'si*, Kâdî Abdülcebbar'ın, *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüvve'si*, Ebû Bekir el-Esam'ın *el-Hüccce ve'r-rusûl* adlı eserleridir. Detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Delâilü'n-nübüvve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/115-116.

⁶ Yavuz, “Delâilü'n-nübüvve”, 9/115.

⁷ Kâdî'l-Kudât İmâduddin Ebî'l-Hasen Abdülcebbar Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî Abdülcebbar, *Teşbîtü delâ'ili'n-nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı: (metin - çeviri)*, ed. Hüseyin Hansu, çev. Muhammed Şerif Eroğlu - Ömer Aydın (Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), (Eserin mukaddimesi) 30.

tarihi olagelmıştır.⁸ Bu çatışma ortamında olgular üzerinden hareket eden bilim taraftarlarına karşı din adamlarının daha savunmacı bir pozisyon aldıkları söylenebilir.⁹

Mustafa Fevzi Efendi de yaşadığı asrın getirdiği bir takım sorumluluklar çerçevesinde modern bilgi ve verilerden yararlanarak dini müdafaa etme gayretiyle nübüvvetin imkânını, hatta gerekliliğini savunmakta, özellikle iletişim sahasındaki gelişmelere dikkat çekerek insanlığın ulaştığı bu iletişim seviyesinin üstünde daha üst bir bilgi ve iletişim türü olabileceğine dair muhataplarını ikna etmeyi amaçlamaktadır. Böylece kendi zamanında şahit olduğu psişik vakalar ve bilimsel gelişmeler üzerinden dinin en temel ilkelerinden birisi olan nübüvvet akidesini delillendirmeye çalışmaktadır. Konuya dair bütün eserlere vakıf olmamakla birlikte, Mustafa Fevzi Efendi'nin bu çalışmasının "delâil" literatüründe önemli bir çığır açtığını söylemek mümkündür.

Makalemizde müellifin söz konusu yazısındaki kurgusuna sadık kaldık. Bu çerçevede ilk olarak Fevzi Efendi'nin, varlıkların Hak'tan gelişini ve O'na dönüşünü açıklayan bir tür "tekâmül" metaforu üzerinden nübüvvet savunusuna yer verilecektir. Gerek tabiatçı filozoflar gerekse de aklen nübüvveti gereksiz görenlere karşı yaptığı anlaşılabilir bu tür bir savunmanın ardından manyetizma yöntemi olarak adlandırılan bir tür psişik hâl örneği üzerinde durulacaktır. Zira o, tam olarak idrak edemedikleri halde bilimsellik adı altında manyetizma yöntemini benimseyenlerin, nübüvveti kabulde zorlanmalarını anlayamamaktadır. Peşinden de müellifin telsiz, telgraf ve fotoğraf makineleri üzerinden nübüvvet meselesini aklîleştirme çabasına temas edilecektir. Makalenin son kısmı ise Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispatlamaya yöneliktir. Mustafa Fevzi Efendi'nin burada üzerinde durduğu husus, öncelikle bi'setinden bu tarafa yaşanan sürecin doğrudan Hz. Peygamber'in risâletine yönelik en açık delil olduğu vurgusudur. Ona göre hârikulâde olaylar yerine Kur'ân ve hadislere dayalı bir davet metodu, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ispat açısından daha isabetli bir yöntemdir.

1. Devir Nazariyesi

Mustafa Fevzi Efendi, nübüvveti, insanın ruhî tekâmülünün bir neticesi olarak görmekte ve bu nihai hedefin ontolojisine dair izahlar yapmaktadır. Bu maksatla öncelikle insanın tanımı ve yaratılışını ele almaktadır. Buna göre insan: "iptidai hilkatında ilim ve idrakten hâlî olarak letâfi ulviyye-i ruhâniyeden terâkîb-i süfliyye-i unsuriyyeye inkılab ile suret-i beşeriyede taayyün etmiş bir cevherdir."¹⁰ Onun varlıkların oluşum safhalarını aktarırken kullandığı "hayvânî ve nebâti karışımıyla, oluş ve bozuluşa (kevn ve fesad) giriftâr"

⁸ Şaban Ali Düzgün, "Din-Bilim İlişkisinde Modeller ve Ortak Kavramlar", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2006), 51-52.

⁹ Mustafa Fevzi Efendi ile muasır olup aynı zamanda modern bilimin ürettikleriyle ilgilenen ve onları İslâm akidesini ispatta kullanmaya çalışan bir diğer kelâm bilgini Hüseyin el-Cisr'dir. Cisr, materyalist ve pozitivistlerin Allah'ı inkâr eden görüşlerini ve ileri sürdükleri argümanları reddetmiş; İslâm'ı ve İslâmî değerleri geleneksel-muhafazakâr bir çizgide savunma yapmaya çalışmıştır. Detaylı bilgi için bk. Muhammed Yuşa Yaşar, "19. Yüzyıl Kelâm Tartışmaları Bağlamında Hüseyin el-Cisr'in Din-Bilim İlişkisi, Eğitim ve İslâm'ın Bazı Uygulamalarına Yöneltilen İtirazlara İlişkin Görüşleri", *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ahmet Hamdi Furat (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2021), 463.

¹⁰ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", *Ceride-i Süfliyye* (06 Eylül 1329), 152.

ifadeleri felsefi ve sūfî gelenekte sıkça başvurulan ay altı âlem tasavvurunu ihsas etmektedir. Keza Fevzi Efendi'nin insanı latîf ve yüksek ruhânî terkiple süflî unsurların karışımına dönüşen beşer suretinde bir varlık olarak nitelendirmesi, müellifin sūfî neşvesiyle ilişkilidir. Zira Mustafa Fevzi Efendi'nin Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğu bilinmektedir. Yazılarında onun bu intisabının tesiri açık bir şekilde görülmektedir.

Devamında ise insanın tedricen yaratılan her bir hassesiyle ancak o hassenin yaratılış amacına uygun bilgi edinebileceği vurgulanmaktadır. Söz gelimi insanın ilk yaratılan duyusunun dokunma duyusu olduğuna, bununla ancak sıcaklık-soğukluk, ıslaklık-kuruluk, yumuşaklık-sertlik gibi hâllerin bilinebileceğine; buna karşılık renk ve seslerin bilinemeyeceğine işaret edilmektedir.¹¹ Tabii olarak görme ve işitme yetisi olmayan kişi için renk ve seslerin yok hükmünde olduğu ifade edilmektedir. Bu aşamada en son yaratılan duyu organının koklama olduğu belirtilmekte ve "bunlarla âlem-i mahsusatın vesâit-i idrâki olan havas-ı zâhirenin ikmal edildiği"¹² aktarılmaktadır.

Aşama aşama gerçekleşen bu yaratılışın her bir tavrında/mertebesinde¹³ yer alan kişinin, bir yetiye sahip olmadığına o yetinin alanına giren bilgilere de ulaşamayacağına dikkat çeken Mustafa Fevzi Efendi, söz konusu varlığın insan olarak adlandırılabilmesi için daha başka birtakım mertebelerden de geçmesi gerektiğinden bahseder. Ona göre beşer türü, her ne kadar zahirî suret itibarıyla insan olsa da hayvânî mertebesini henüz tamamlamış sayılmaz. Bu yüzden böyle birisi insan olarak nitelendirilemez. Hayvânî mertebeyi geçen insan, bâtinî idrak kuvvetleri ve melekiyyet özellikleri nedeniyle sırları alma istidadını kazanma mertebesine ulaşır.¹⁴ Bu sayede insan gaybe dair hâllerle ilgili temyiz kabiliyetine sahip olabilecektir. Devamında ise o, varlık mertebelerinin tenezzülünün son mertebesi olarak gördüğü insanın¹⁵ ruhani seyrinin insân-ı kâmil olma yolunda aşama aşama devam ettiğini anlatmaktadır. Nitekim sūflere göre kademeli olarak yetkinliğe doğru seyreden ve böylece tekâmül eden insân-ı kâmil, bu mertebeli varlık silsilesinin son halkası ve kemâl noktasıdır.¹⁶ İşte bu mertebeli varlık silsilesinin en sonunda

¹¹ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153; krş. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, çev. Hilmi Güngör (Ankara: Maarif Basımevi, 1960), 67.

¹² Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

¹³ Mustafa Fevzi Efendi, makalenin başlığında "Atvâr" ve "Tavr" kelimelerini kullanmıştır. Her iki kelimeyi de sūflerin eserlerinde görmek mümkündür. Özellikle nefsin mertebelerini ifade etmek için gerek eser isimlerinde gerekse de konu başlıklarında "Atvâr-ı Seb'a" şeklinde kullanımı yaygındır. Mutlak varlıktan tecellî suretiyle ayrılan insanın yaratılış mertebelerini, maddeden insan ve kâmil insan seviyesine kadar çıkmasının anlatıldığı devir nazariyesini çağrıştıran bir kavramdır. Nitekim konunun da müellif tarafından bu nazariye çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Mustafa Fevzi Efendi, söz konusu kavramı "tavr-ı nübüvvet" ve "tavr-ı hatemiyet-i nübüvvet" terkipleriyle kullanmıştır. Çalışmamızda bu kavramı, "yedi mertebe" şeklinde bilinen "Atvâr-ı Seb'a" sözcüğünden ilhamla "mertebe" sözcüğüyle ifade ettik.

¹⁴ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

¹⁵ "...Küllî heyûlâ ile başlayan varlığın hareketi insanda son bulana değin, madenler, bitkiler ve hayvanların mürekkep suretleri türemiştir. İnsan varlık mertebelerinin tenezzülünün son mertebesidir. Sonra varlık mertebelerinde inen şey insanda tekrar yükselmeye başlar. Bu yükselişte insan, daha önce ilk olarak yolculuğuna kendisinden başladığı ilk ilkeye ve sebepler sebebine (Allah) erene ve yükselene dek varlık mertebeleri üzere derece derece ilerleyen bir yolculudur. Bk. Dâvûd el-Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giris*, çev. Muhammed Bedirhan (İstanbul: Nefes Yayınları, 2013), 83.

¹⁶ Hacı Bayram Başer, "Yükümlü Varlıktan Varlığın Gâyesi Olan İnsana: Tasavvufta İnsan Tanımlarının Dönüşümü Üzerine", *İnsan Nedir?: İslâm Düşüncesinde İnsan Tasavvurları*, ed. Ömer Türker - Halil İbrahim Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2019), 526.

nübüvvet makâmı yer almaktadır. Ancak insanın geçmesi gereken bir de akıl mertebesi vardır. Burada insan, önceki mertebelerde idrak edilemeyen bir takım hususi keşflere mazhar olur. Akıl mertebesinin ötesinde ise nübüvvet mertebesi yer almaktadır.

Nübüvvet mertebesine yükselen kişi birtakım latîf manevî hâllere muttali olur. Önceki hâllerde açılmayan bilgi yolları bu aşamada müşahede edilir. Alt mertebede olan kimse, üst mertebedekinin idrak ettiklerinden habersiz olduğu gibi akıl mertebesi de nübüvvet mertebesinin ulaştığı mertebeyi idrak ve ihâta etmekten âciz ve kasırdır.¹⁷ Bu düşünceden hareketle Mustafa Fevzi Efendi, nübüvvet mertebesinde müşahede edilen hususların saf akıl mertebesindeki birisinin idrak seviyesinin ötesinde olduğuna dikkat çekmektedir. Bu yüzden insanın sırf aklına güvenerek, bilme imkânına sahip olmadığı böyle bir hâli inkâra kalkışmasının ahmaklık olduğuna işaret etmektedir.¹⁸ Dolayısıyla Mustafa Fevzi Efendi bu kısımda özellikle tabiatçı filozofların¹⁹ ihâta edemedikleri hususları inkâr etmelerini ilim açısından tutarsızlıkla itham etmektedir. Ona göre tıpkı doğuştan âmâ olan birinin renkleri bilemeyeceği gibi bir filozofun da nübüvvet mertebesine dair bilgiye vakıf olması düşünülemez.²⁰ Ayrıca burada nübüvvetin kesbî değil vehbî oluşuna yönelik vurgu da yer almaktadır. Nitekim o, beşerî tekâmül sıralamasında en son nübüvveteye yer vermektedir. Bu mertebeye ulaşan kişi için kendi iradesinin dışında birtakım manevi hâllerin ona açılacağını söylemesi nübüvvetin vehbîliğine dikkat çektiğini göstermektedir. Müellifin bu vurgusu özellikle kendi dönemi için önemlidir. Zira nübüvvet meselesini son dönemde yeniden tartışma konusu hâline getirenlerin başında Şiblî Nu'mânî (1857-1914) ve Seyyid Ahmed Han (1817-1898) gibi Hint kelâmcıları gelmektedir. Onlar nübüvveti fitrî ve doğuştan bir meleke şeklinde rasyonalize ederek pozitivist zihniyete kabul ettirme gayretine girişmişlerdir.²¹ Buna karşın geleneksel tavır, aklın yetersizliği ve tek tek akılların sebep olduğu ihtilafların üzerinde, bir yol gösterici ve yönlendirici ihtiyacına binaen nübüvveteye ihtiyaç olduğu düşüncesidir. Mustafa Fevzi Efendi'nin de bu düşünceyi benimsediği anlaşılmaktadır. Müellifin bu düşünceyi savunarak bir taraftan da söz konusu yaklaşımlara reddiye yapmayı amaçladığı düşünülebilir.

Öte yandan Mustafa Fevzi Efendi, insanın yaratılış özellikleri itibariyle gerek ontolojik gerekse zihinsel tekâmülünün nihai noktası olarak insân-ı kâmil ve ondan sonra da nübüvveti işaret etmektedir. Bilindiği üzere nübüvveti ispat etme yöntemi olarak kullanılan bu yöntemin tasavvuf literatüründeki adı "devir nazariyesidir." Bu nazariyeye göre mutlak varlıktan tecellî suretiyle ayrılan bir nesne, çeşitli değişim safhalarından geçtikten sonra varlıkların en süflîsi olan madde mertebesine kadar iner. Sonra sırayla

¹⁷ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

¹⁸ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153; Esasında "Nübüvvetin Hakikatine ve Bütün İnsanların Ondan Faydalanmaya Muhtaç Olduğuna Dair" başlığı altında aynı anlatımın Gazzâlî'nin *el-Munkız* adlı eserinde yer aldığı görülür. Ancak Mustafa Fevzi Efendi, söz konusu esere ve müellife hiç atıf yapmamaktadır. Krş. Gazzâlî, *Munkız*, 66-67.

¹⁹ Tabîyyun ya da tabiatçı felsefe, İslâm düşünce tarihinde görülen felsefi ekollerden birisidir. Deist bir yaklaşımı esas alırlar. Bu nedenle yaratıcı kudret olarak Tanrı'nın varlığını kabul ettikleri hâlde peygamberlik ve din kurumunu reddederler. Mustafa Fevzi Efendi bu yüzden üzerinde çalıştığımız bu makalesinde hiçbir isim zikretmeksizin nübüvvet karşıtlarına yönelik eleştirilerini ve nübüvveti ispata yönelik iddialarını ağırlıklı olarak tabiatçı filozofların görüşleri üzerinden yapmaktadır.

²⁰ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 160.

²¹ M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 99.

madde, maden, bitki, hayvan, insan ve kâmil insan seviyesine kadar çıkar.²² Bir tür zihni tekâmül süreci olarak da adlandırabileceğimiz bu dairevi metaforun sonuncu merhâlesinin nübüvveti ispatlama amacıyla İshrâki felsefe ve sûfi gelenekte kullanılageldiği anlaşılmaktadır.²³ Mustafa Fevzi Efendi'nin de aynı usulde bir izah tarzıyla nübüvveti açıklamaya çalışarak geleneksel anlatıyı sürdürdüğü görülmektedir.

Tabiatçı filozoflara ya da aklî olarak nübüvvetin gereksizliğini iddia edenlere karşı yapıldığı anlaşılan bu savunmadan sonra Mustafa Fevzi Efendi kendi dönemi açısından yeni sayılabilecek birtakım bilimsel ve teknik gelişmeler çerçevesinde nübüvvet müessesesinin imkânını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu gelişmelerin öncesinde psikik yeteneklerden birisi olarak bilinen manyetizma yöntemi üzerinde durmaktadır.

2. Manyetizma Yöntemi

Manyetizma, insan bedeninin bütün yüzeyinden manyetik bir enerjinin çıktığı tezine dayanarak kişiyi bir diğerinin egemenliğine sokan bir tür hipnotizma yöntemidir. Mustafa Fevzi Efendi, bir kısım nübüvvet münkirlerinin akıl erdiremiyor olmalarına rağmen sırf bilimsel bir yönüne itibar ederek manyetizma tekniğinin tesirini kabul etmelerine dikkat çekmekte, ardından aynı kimselerin nübüvveti akıl dışı görerek reddetmelerini eleştirmektedir. Üstelik ona göre sahanın mütehasısları bile manyetizma işinin sırrına tam olarak vâkıf değillerken uzman olmayan kimselerin, akla aykırı görülen bu tesiri kabul edip nübüvveti inkâr etmeleri açık bir tenakuzdur.²⁴ Zaten Mustafa Fevzi Efendi, fennin/bilimin yalan söylemeyeceğini/insanı yanıltmayacağını iddia edenleri de tenkit etmektedir. Çünkü ona göre manyetizmanın tesir edip etmediğinin hakikati de tam olarak bilinmemektedir.²⁵ Öyleyse Fevzi Efendi'ye göre bu bir tür aldatmaca da olabilir. Bir kısım insanların, tam olarak kavranamayan ve bir yönüyle de şüpheli olan bir alanı kabul etmekte tereddüt göstermemesi, buna karşın kişinin nübüvvet müesseseni akla aykırı görerek inkâra kalkışması kendi içinde tutarlı bir yaklaşım değildir. Mademki akla aykırılık ve büsbütün kavrayamama bir reddetme gerekçesi olarak görülüyor, o halde manyetizma yöntemiyle ortaya çıktığı iddia edilen etkinin de reddedilmesi gerekir. Bu açıdan bilimsel gerekçelerle manyetizmanın kabulüne karşılık akla aykırılık taşıdığı gerekçesiyle nübüvvetin reddi anlaşılabilir görülmemektedir.

Nübüvveti inkâra kalkışanların tabiatçı filozoflar ve onların takipçileri olduğunu vurgulayan Mustafa Fevzi Efendi, böyle kimseleri doğrudan muhatap alarak kendilerine şöyle seslenmektedir:

“Ey münkir-i tavr-ı nübüvvet, insaf et! - müslümanı insafında şüphem varsa da hidayet-i Rabbâniyenin nihâyetsizliğine güvenerek yine temenni etmekten kendimi alamıyorum!- Ayağından tabiat mevhumu-i zincirini kopar. Perde-i tezvire bürünüp de insanlara görünme hemen! Yalnız ismini öğrendiğin ve fakat hakikâtinden bîhaber

²² Süleyman Uludağ, “Devir”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/231-232.

²³ bk. Mevlânâ Celâleddin Rûmî, *Mesnevî*, çev. Veled İzbudak (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 4/290.

²⁴ Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-”, 153.

²⁵ Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-”, 153.

olduğu tabiata (Allah) diyeceğim ve her müslümanı da inandıracağım zannına mebni (zannından dolayı), manâsını anlayamadığın gavamıd-ı diniyyeden bahsetmeye girişme. O senin hakkın değildir. Onu erbabına bırak, kendini esaret taklidinden kurtar, her bildiğin ve zannettiğin şeylerin ilerisi var. Kasr-ı himmet etme. Gözünden inkâr perdesini kaldır..."²⁶

Görüldüğü üzere Mustafa Fevzi Efendi nübüvveti inkâr cephesinin ön saflarında tabiatçı anlayışın mümessilleri olduğunu düşünerek onları hedefine koymaktadır. İnkâr karanlığı içinde bilgisizce dine saldıranların, dine dair konulardan bahsetmelerini eleştirmekte, her işin erbabına bırakılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Devamında da felsefecilerin zanniyât kabilinden aktardıklarını taklit etmek yerine insanları, sağlam ip mesabesindeki nübüvvet inancına yapışmaya davet etmektedir. Çünkü ona göre hakikate, selamet ve saadete ulaştıracak yegâne vasıta nübüvvet'tir.²⁷

Konuyla ilgili şüphe duyanlara yönelik Mustafa Fevzi Efendi, "Felsefecileri görmediğin halde onların varlığını ve faziletli olduklarını kimlerden öğrendin? Onlarla ilgili bilgiler de tevatür cinsinden bir rivayetten ibaret değil mi?"²⁸ şeklinde bilginin kaynağı meselesine değinmektedir. Meselenin bu açıdan tam bir vukûfiyetle idrakinin imkânsızlığını kabul eden müellif, filozoflardan aktarılan bilgileri sorgulama ihtiyacı duymaksızın kabule yönelik müspet tutumun nübüvvet meselesinde gösterilmemesini yadırgamaktadır.

Meseleyi daha da ileri götüren Fevzi Efendi, insanın bilgisinde bireysel faaliyetin ve tecrübenin de yeterli olmayabileceği gerçeği üzerinde durmaktadır. Buna göre tıp ve astronomi gibi ilimler içerisinde fevkalade gayretle ancak ulaşılabilen bilgilerin yanı sıra bir de binlerce senede ancak bir defa vuku bulan vakalar vardır. O halde tecrübe de yegâne doğru bilgiye ulaştırmak ya da onu aktarmak konusunda yetersiz kalabilmektedir. Bu durumun da nübüvvetin hakikatine işaret eden temel niteliklerden biri olduğunu Mustafa Fevzi Efendi şu ifadelerle savunmaktadır: "Âlem-i imkânda aklın bulamayacağı umûru idrâk için tarik-i diğer mevcuttur. İşte tavr-ı nübüvvetin havas-ı umumiyyesinden bir hâssası budur. Lakin daire-i müdrekât-ı aklın haricindeki eşyayı idrak havas-ı nübüvvetin deryây-ı bî-pâyanından bir katredir."²⁹

Öte yandan bilgi ile ilgilenen bütün müslüman filozoflar, her türlü bilginin kaynağının kutsallık ve Tanrı olduğunu telaffuz etmişlerdir.³⁰ Nitekim Kur'ân'da "*İnsanlar O'nun ilminden ancak O'nun izin verdiği kadarını kuşatabilirler*" (el-Bakara, 2/255) âyetiyle ilmin kaynağının bizzat Yüce Yaratıcı olduğu vurgulanmıştır. Mustafa Fevzi Efendi de bu gerçekten hareketle manyetizma ilminin âlemde mevcut olan bir bilgi türü olduğuna dikkat çekerek insanın biraz gayretle bu ilme kavrayabildiğine işaret etmekte ardından da "Daha ne büyük kuvây-ı gayrı mahdûsenin mevcut olabileceğini ve o kuvvetlerin meşîet-i ilâhiye ile keşfine müstaid olarak yarattığı zevât-ı mukaddesenin yine bu âlemde zuhûru muhalât-

²⁶ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

²⁷ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

²⁸ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

²⁹ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-", 153.

³⁰ Yusuf Kenan Atılğan, "İslam Düşüncesinde İlmin Kaynağı, İmkânı Ve Sınırları", *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 196.

ı akliyeden olmadığını düşün de insafa gel!"³¹ ifadeleriyle henüz vücut bulmamış dolayısıyla insanların bilemediği daha nice bilgi ve hakikat türlerinin olabileceğine dikkat çekmektedir. Diğer bir ifadeyle Fevzi Efendi, içinde bulunduğumuz evrende bilinenlere nispetle bilinmeyenlerin daha çok olduğu argümanını nübüvvete olan ihtiyaç kapsamında ele almaktadır. Sıradan insanların vakıf olamayacağı bu çeşit bilgi türlerini keşf edebilmesi için hususi niteliklerle donatılmış insanların bulunmasının imkânına işaret etmektedir. Buna dayanarak da nübüvvet müessesesinin meşru ve akîl oluşuna yönelik izahlar yapmaktadır.

3. Telsiz, Telgraf ve Fotoğraf Makinesi

Avrupa ve Amerika'da 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra -modern telekomünikasyonun en eski aracı olan- telgrafın icadıyla yeni bir teknolojik ilerleme evresi başlamıştır. Ardından da telsiz denemeleri başarıyla sonuçlanmış ve keşfedilen bu cihazlar askeri, siyasi vb. amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır.

Modern anlamda fotoğrafçılık denemelerinin ise 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren başarılı sonuçlar verdiği bilinmektedir. Fotoğraf makinelerinin icadı ve yaygınlaşması görsel sanatlar alanında önemli değişimlere vesile olmuştur. Anlaşılan o ki söz konusu makinelerin icadı salt teknik bir gelişme olmayıp aynı zamanda sosyolojik ve kültürel sonuçları olan devrim niteliğinde teknik gelişmelerdendir. Nitekim tüm bu gelişmeler Batı'yı olduğu kadar Batı'yla doğrudan ya da dolaylı ilişkisi olan ülkeleri de siyasi, sosyal ve düşünce açısından önemli ölçüde etkilemiştir.

Mustafa Fevzi Efendi de söz konusu üç gelişmeyi nübüvvet meselesinin anlaşılmasına katkı sağlayabileceği düşüncesiyle ele almaktadır. Kendi dönemi itibarıyla henüz yeni olan telsiz ve telgrafın kullanımı ve işleyişi üzerinden nübüvveti ispat etmeye gayret etmektedir.

Öncelikle bütün ilimlerde olduğu gibi bu tür icatların bil-kuvve şekliyle Allah'a ait olduğunu savunan Mustafa Fevzi Efendi, insanın bu tür fiillerdeki rolünü ise "izhar-ı asâr" kabilinden bil-kuvve var olan bir şeyin bil-fiil ortaya çıkarılması olarak tavsif etmektedir.³² Sonra da Cenâb-ı Hak ile telsiz-telgraf türü bir vasita aracılığıyla hakkı batıldan ayırma becerisi olan hususi nitelikleri hâiz bir beşer türünün varlığını imkân dairesinde değerlendirmektedir. Keza ses ya da görüntü kaydeden cihazların ve görüntüyü bir yerden bir yere nakletme imkânı veren fotoğraf makinelerinin de üzerinde incelik düşünülmesi durumunda nübüvvet probleminin çözümüne model olabileceği inancındadır. Özellikle de telgraf örneğinde olduğu gibi gözle görülmeyen bir kuvvetin birtakım aletler vasıtasıyla lafız ve o lafzın işaret ettiği manaları aktarımı üzerinde odaklanmanın nübüvvete delil teşkil edeceği kanaatindedir.³³

Meseleyi daha da ileri bir aşamaya taşıyan Mustafa Fevzi Efendi, dünyada ulaşılan her türlü bilgi ve icat türünün nihai olmadığı gerçeğine işaret ederek nübüvvet meselenin de bir iman meselesi olduğuna dikkat çekmekte ve Allah'ın mümkinât karşısında hudutsuz

³¹ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", *Ceride-i Süfiyye* (12 Eylül 1329), 163.

³² Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 163.

³³ Mustafa Fevzi Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 163.

gücünden ve “bütün bunların fevkinde keşfi mümkün olamayacak bir başka kuvvetlerin mevcudiyetinden”³⁴ bahsetmektedir. Dolayısıyla hem böyle bir kuvvete sahip Yüce bir Zât’a ve bu “Zât-ı azîmin tecelliyat-ı hususiyesine mazhar buyurduğu tavr-ı nübüvvete (nübüvvet mertebesine) iman etmeyi” salık vermektedir.³⁵

Anlaşıldığı kadarıyla Mustafa Fevzi Efendi nebinin vahyi alışının mahiyeti çerçevesinde tartışılan, ezeli hitabın hangi dilde olduğu, Nebi’nin vahiydeki fonksiyonu vb. nüzûl sürecinin konularıyla ilgilenmemektedir. Onun yegâne amacı, zamanındaki teknik ve fiziki gelişmelerden hareketle nübüvvet meselesini aklîleştirmek, inkârcıları kabule yönelik ikna etmeye çalışmaktadır. Diğer bir ifadeyle görünenden hareketle görünmeyene ulaşmaya çalışarak, şahidin gâibe delaletine işaret etmektir. Bunu yaparken onun iki hususu birbirinden tefrik ettiği açıktır. Birincisi tavr-ı nübüvvet, daire-i ma’kulattandır. İkincisi ise akıl tek başına tavr-ı nübüvveti idrak ve ihâttan âcizdir. Zira nübüvvetin aklın da kuşatamayacağı kutsi ve hususi veçheleri vardır.³⁶ Bu yönüyle bilim ve nübüvvet arasında doğrudan bir bağ kurulmasını doğru bulmayan Mustafa Fevzi Efendi: “Fünûnun ona erişmeye iktidarı kâfi değildir. O başka bir meslektir. Sende olan numuneyi söyledim insan edersen tasdikte güçlük çekmezsin. İşte havâss-ı saireyi tefhim eyleyecek tarik-i ubûdiyyette bir meslek-i hâssdır ki onun da erbabı vardır.”³⁷ ifadeleriyle nübüvvet meselesinin aklın ve bilimin fevkinde bir hâl olduğunu ifade etmektedir.

Nübüvvetin aklın ötesinde bir hâl olarak tavsifi, İslâm dininin sair dinler gibi akla aykırı ve batıl bir din olup olmadığı şeklindeki soruları tevehhüm ettirebilir. Mustafa Fevzi Efendi bu tevehhümü izale etmek için şu ifadelerle yer vermiştir:

“Dîn-i celîl-i Ahmediyenin edyan-ı saire-i batıla gibi desatir-i vahiyesine akıl ermez birtakım evham u esatirden ibaret olduğuna zehab hâsıl olmasın. Hâşâ sümme hâşâ öyle değildir. Din-i celilemizin ahkâm-ı umûmiyesi akıl ve hikmete muvafık ve ma’kûlât-ı kevnîye esas-ı dîn-i mütenebbihe mutabıktır.”³⁸

Böylece Mustafa Fevzi Efendi, peygamberin Kur’ân’ın ahkâmını ve Allah’ın emirlerini vasıtalı veya vasıtasız şekilde Cenâb-ı Hak’tan almasının mümkün olduğunu ifade etmekte ve tüm peygamberlerin bu tür zuhuratı almaya elverişli bir şekilde yaratıldıklarını beyan etmektedir. Peygamberlerin sahip olduğu bu lâhûtî niteliğin akılla idrak edilemeyeceğini vurgulamaktadır.³⁹

Ne var ki müellifin insanların yaptığı her icadı, Allah’a nispet etme yöntemini, aşırı savunmacı bir yaklaşım olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim icat ve keşifler eşyanın tabiatı gereği değişim ve gelişime açıktır. Hiçbir keşif ve icat mevzubahis olan eşyanın son hâli değildir. Üstelik icat ve keşiflerin insanlık için hayır-şer kısmı da

³⁴ Mustafa Fevzî Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163.

³⁵ Mustafa Fevzî Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163.

³⁶ Mustafa Fevzî Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163.

³⁷ Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163. Metnin bu kısmında Gazzâlî’den istifade ettiği anlaşılan Mustafa Fevzi Efendi, ondan farklı olarak meseleyi tasavvufa intisapla ilişkilendirmemektedir. Zira Gazzâlî, “Nübüvvetin hassaları tasavvuf tarikine sülûk etmekten hâsıl olan zevkle idrak olunur” diyerek nübüvveti anlamının yolu olarak tasavvuf yolunu işaret etmektedir. Gazzâlî, *Munkız*, 70.

³⁸ Mustafa Fevzî Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163.

³⁹ Mustafa Fevzî Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163-164.

müphemdir. Sözgelimi dünya merkezli âlem tasavvuru ve bu tasavvur üzerine geliştirilen her bir teori doğrudan Allah ile irtibatlandırılrsa, sonradan Newton ve Copernicus'un keşifleriyle alt üst olan bu teorinin izahı nasıl yapılacaktır. Keza bugün insanlığın muzdarip olduğu Covid-19 salgını ya da kanser gibi bir hastalığı tedavi eden bir cihaz ya da ilaca dair bilginin kaynağı kutsal ile ilişkilendirilse, bir süre geçtikten sonra aynı cihaz ya da ilacın daha büyük illetlere sebebiyet verdiği şeklinde bir gerçekle karşı karşıya kalınsa –ki modern tıpta bunun örnekleri çoktur- o takdirde doğrudan Allah'ın bilgisine havale edilen icat ve keşifler nasıl değerlendirilecektir. Hulâsa âlemde meydana gelen her şeyin Allah'ın ilim, irâde ve kudretiyle cereyan etmesi müsellemler olmakla birlikte değişkenlik vasfıyla temayüz eden bütün keşif ve icatların bilgisinin doğrudan Allah'a nispet edilmesi problemlidir. Zira bilim kümülatif ve dinamikdir. İlâhî bilgide değişim ise Yaratıcı açısından bir kusur alameti sayılır.

4. Hz. Peygamber'in Nübüvvetinin İspatı

Mustafa Fevzi Efendi nübüvvetin manasını ifade ettikten sonra konuyu Hz. Peygamber'in nübüvvetine getirmektedir. Kendi ifadesiyle:

“Nübüvvetin manasını anladıktan sonra Kur'ân-ı Kerîm ve ehadîs-i Nebeviyyeyi kemal-i itikad ve iman-ı kuvvâ ile kesret üzere mutalâ'a ve tetkik ve ta'mîk edenler fahr-i kâinat aleyhi ekme'lü't-tahiyyat efendimizin tavr-ı nübüvvetin derece-i â'lasında bulunduğu bizzarure vâkif olur ve bu babda hâsıl olan ilim ve vukûf-i ehadîs-i nebeviyyenin ibadât ve tasfiye-i kulûb ve tehzib-i ahlak hakkındaki hüsn-i tesirini ve sîdk-ı müddeâsını tefekkür ve tecrübe ile te'yid ve teşyid ederler.”⁴⁰

Görüldüğü üzere Mustafa Fevzi Efendi, Hz. Peygamber'in peygamberliği hususunda kesin bilgiyi elde etmenin yolu olarak önce nübüvvetin anlamının öğrenilmesini ardından da Kur'ân âyetlerinin ve hadîs-i şerîflerin tefekkür ve tedebbürle okunmasını salık vermektedir.⁴¹ Ona göre doğru yol budur. Yoksa mucizeler değildir. Zira “ilm-ü irfan ve zevk-u vicdan ile hâsıl olmayacak iman kuvvâ-yi havârik-ı âdât ile hiç hâsıl olamaz.”⁴²

Bu meyanda Mustafa Fevzi Efendi'nin Hz. Peygamber'in risaletini anlatırken dikkatlerin mucizeler yerine Kur'ân ve hadislere çekilmesine yönelik tavsiyesi dikkat çekicidir. Zira ona göre söz konusu mucizeler modern dönemdeki inkârcıların cahillikleri ve cılız bilimselciliklerine uymadığı gerekçesiyle ya büsbütün inkâr edilir yahut da sihir ve füsûn kabilinden bir musibetle eşdeğer tutulur.⁴³ Dolayısıyla Mustafa Fevzi Efendi söz konusu hissi mucizeleri kendi döneminde öne çıkan Batı menşeli Pozitivizm akımına kapılıp tümünden yok sayma eğiliminde değildir. O, insanların kapıldığı bilimselcilik akımının tesiri ile mucizeleri kavramakta zorlanacakları hatta büsbütün inkâra gidecekleri endişesini taşımakta, bu yüzden de nübüvvet meselesini mucizelere dayalı izah yerine bilim ve tekniğe dair yeni gelişmelerden hareketle anlatmanın daha doğru olacağı inancındadır. Diğer bir

⁴⁰ Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 164; krş. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, 71.

⁴¹ krş. Gazzâlî, *Munkız*, 71.

⁴² Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163.

⁴³ Mustafa Fevzi Efendi, “Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-”, 163; krş. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-dalâl*, 72.

ifadeyle o, mûcizeleri Şiblî ve Seyyid Ahmed Han gibi aklîleştirme;⁴⁴ ya da Abduh gibi bilimin sınırları içine hapsedme⁴⁵ eğiliminde değildir. Dahası zaten mûcizeler ağırlıklı olarak inkârcılar tarafından talep edilmiş olmakla birlikte hidayeti tercih etmeyenler üzerinde pek de etkili olamamıştır.⁴⁶

Öte yandan müellif kendi yaşadığı asra nispetle bugün için artık mûcize türü harikulâdelikler üzerinden Hz. Peygamber'i anlatmaya ihtiyaç kalmadığını belirtmektedir. Zira on dört asır önce Mekke'de zuhur eden ışığın dört yüz milyon kişiye ulaşması⁴⁷ üzerinde tefekkür edildiği takdirde: "Kuvve-i kudsiyye sahip olmayan hiçbir ferdin böyle bir kanun böyle bir hey'et-i ictimaiyye meydana getiremeyeceğini anlar da nihayet tavr-ı hatemiyet-i nübüvveti bizzarure iman eder."⁴⁸ ifadelerini kullanarak Hz. Peygamber'in nübüvvetinin kabulüne yönelik tarihin bizatihi delil oluşuna dikkat çekmiştir.

Bununla birlikte benzer niteliği haiz olan Musevîlik, İsevîlik gibi diğer dinlerin de varlıklarını hâlâ muhafaza ediyor olmaları esas itibariyle onların da din-i hakiki olduklarına işaret olarak değerlendirilmekte, batıl olarak görülmelerinin sebebi ise her birinin kendilerinden sonra gelen peygamberleri inkârda ısrar etmeleri gösterilmektedir.⁴⁹

Netice olarak Mustafa Fevzi Efendi felsefecilerin bilgisiyle nübüvvet müessesesinin mukayese edilemeyeceğini vurgulamaktadır. "Hukemây-ı müteellihe" olarak adlandırdığı kimselerin üzerinde en çok ihtilaf ettikleri ve yarıldıkları hususa dikkat çekerken onların her birinin akılla ulaşılabilecek ufkun zirvesinde gezinmelerine rağmen nübüvvetin hakikatini kabul edip ona bağlanmakta gafil davrandıklarını iddia etmektedir. Müellifin hukemây-ı müteellihe (teosofist) kavramından kastının İshrâkî filozoflar olduğu anlaşılmaktadır. Zira İslâm kaynaklarında ilâhiyyûn, müteellihûn ve hukemâ-i müteellihîn, kavramları düşünmeye ve araştırmaya muhtaç olmadan keşf yoluyla hakikatin bilgisine ulaşma düzeyine yükselme anlamında kullanılmış, bununla da çoğunlukla İshrâkî filozoflar kast edilmiştir.⁵⁰ Dolayısıyla Mustafa Fevzi Efendi, konu çerçevesinde tabiatçı filozoflar olduğu kadar İshrâkî filozofları da hedefine koymakta, ne felsefecilerin ne de sûflerin ulaştıkları makamlarla nübüvvet hâlini anlayabileceklerini vurgulamaktadır.⁵¹

Bu meyanda insanın haddini ve acziyetini hatırlatarak her ilmin üstünde daha büyük ve daha nitelikli ilimlerin ve fenlerin olduğu hakikatini dikkatlere sunan Mustafa Fevzi Efendi, nübüvveti anlamanın en kısa yolunun da bu tasavvurla mümkün olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre nübüvvet hâli, her ilmin ve her fennin fevkinde bir hâldir, onun bu hâlini teslim etmek ilme ve fenne tezat bir durum değildir.⁵²

⁴⁴ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 106.

⁴⁵ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 111.

⁴⁶ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 163.

⁴⁷ Bu ifadedden müellifin makalesini yazdığı tarih olan 1913 yılı itibariyle müslümanların adedinin 400 milyon olduğu şeklinde bir kanaatin olduğu anlaşılmaktadır.

⁴⁸ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 164.

⁴⁹ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 164.

⁵⁰ bk. Süleyman Uludağ, "İshrâkiyye", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/438.

⁵¹ Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 164.

⁵² Mustafa Fevzî Efendi, "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-", 164.

Sonuç

Osmanlı son dönemi münevverlerinden Mustafa Fevzi Efendi, *Ceride-î Sûfiyye*'de tasavvufî konular başta olmak üzere muhtelif konularda makaleler neşretmiştir. Bunların içerisinde makalemizin konusunu teşkil eden “Atvâr-ı Fıtrat ve Tavr-ı Nübüvvet” doğrudan nübüvvet meselesiyle dolayısıyla da kelâm ilmiyle ilişkili bir makaledir.

Müellif iki haftalık yazı dizisi şeklinde kaleme aldığı söz konusu makalesinde nübüvvet meselesini başlıkta da işaret ettiği üzere bir tavır/mertebe olarak nitelemektedir. Gazzâlî'nin bakış açısının izlerini taşıyan bu düşüncede nübüvvetin hakikatinin anlaşılması için mutlaka tasavvufa intisap etmek lazımdır. Ona göre tasavvuf yoluna giren kimse seyr-i sülûk esnasında elde ettiği nazarî ve amelî gayretlerinin bir hâsilası olarak kısmen nübüvvetin hakikatini ve özelliklerini kavrayabilir. Lakin Mustafa Fevzi Efendi, yine sûfilerce benimsenmiş olan “devir nazariyesi” üzerinden nübüvveti açıklamaya çalışmakla birlikte, Gazzâlî'den farklı olarak meseleyi tasavvufa intisapla ilişkilendirmemektedir. Hatta ona göre nübüvvet, ne tasavvuf hâlleriyle ne de filozofların akıl yürütmeleriyle anlaşılabilir. Zaten nübüvveti diğer bilgi türlerinden farklı kılan ve varlığını zorunlu hâle getiren husus, aklın tek başına nübüvveti idrak ve ihâta etmekten âciz oluşudur. Zira ona göre nübüvvet, insanın kavrayışının da ötesinde kutsî ve hususi veçheleri olan bir hâldir.

Bilim ve nübüvvet arasında doğrudan bir bağ kurulmasını da doğru bulmayan Mustafa Fevzi Efendi: “Fünûnun ona erişmeye iktidarı kâfi değildir. O başka bir meslektir” demektedir. Çünkü nübüvvetin bilimsel metotlarla anlaşılabilmesi kâbil değildir. Bu nedenle bilimi esas aldığını söyleyenler, her bilginin üzerinde bir bilgi, her bilenin üzerinde bir bilginin olabileceğini idrak etmelidir. Fevzi Efendi, kendi döneminde yeniden gündem olan nübüvvetin fitrî olduğu ve doğuştan var olan yeteneklerin geliştirilmesiyle elde edildiği iddialarına temas etmemekte ancak yaptığı açıklamalar bu tür düşünce sahiplerine cevap niteliği taşımaktadır. Çünkü ona göre nübüvvet, farklı farklı akılların üstünde bir yol gösterici ve yönlendirici role sahiptir. Bu yönüyle o, nübüvvetin kesbî değil vehbî olduğunu kabul etmektedir.

Mustafa Fevzi Efendi, insanların bilimselcilik namına manyetizma adı verilen hipnoz uygulamalarını kabul ederken, nübüvveti inkâr etmelerine şaşırılmaktadır. Ona göre mademki akla aykırılık ve büsbütün kavrayamayış bir reddetme gerekçesi olarak görülüyor, o halde manyetizmayla ilişkilendirilen etkinin de reddedilmesi gerekir. Aynı şekilde akla uymadığı halde sırf bilimsel gerekçelerle manyetizma meselesi kabul ediliyor ise akla aykırı olmayan nübüvvetin de kabul edilmesi lazımdır. Zira nübüvvetin de kendi içinde izah edilebilir durumları vardır. Özellikle de insanlığın ulaştığı bilgi ve teknik seviyesine rağmen hâlâ bilemediği daha nice bilgi ve hakikat türlerinin varlığı, müellifin saydığı gerekçeler arasındadır. Buna dayanarak da nübüvvet müessesesinin meşru ve aklî oluşuna yönelik izahlar yapmaktadır.

Telsiz ve telgrafın icadından hareketle nübüvveti ispatlamayı amaçlayan Mustafa Fevzi Efendi, Cenâb-ı Hak ile telsiz-telgraf türü bir vasıta aracılığıyla hakkı batıldan ayırma becerisi olan hususi nitelikleri hâiz bir beşer türünün varlığını imkân dairesinde değerlendirmektedir. Keza ses ya da görüntü kaydeden cihazların ve görüntüyü bir yerden

bir yere nakletme imkânı veren fotoğraf makinelerinin de üzerinde incelikle düşünülmesi durumunda nübüvvet probleminin çözümüne model olabileceği inancındadır.

Hz. Peygamber'in nübüvveti meselesine de değinen Mustafa Fevzi Efendi, Hz. Peygamber'in peygamberliği hususunda kesin bilgiyi elde etmenin yolunun mûcizeler değil Kur'ân âyetleri ve hadîs-i şerîfler olduğunu vurgulamakta, ilim ve irfanla hâsıl olmayacak imanın, mûcizelerle hiç hâsıl olmayacağını ileri sürmektedir. Mustafa Fevzi Efendi'nin özellikle nübüvvet müessesesinin ispatı ve Hz. Peygamber'in nübüvvetinin nasıl savunulması gerektiği noktasında Gazzâlî'nin *el-Munkız* adlı eserinden önemli oranda istifade ettiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede Gazzâlî ile aynı argümanları kullanan Mustafa Fevzi Efendi'nin Gazzâlî'den farklı olarak konuyu güncel bir muhtevayla sunmaya çalıştığı görülür. Gazzâlî nübüvvetin hakikatini anlamak için tasavvuf yolunu işaret etmesine karşın Mustafa Fevzi Efendi, bilimsel gelişmelere dikkat çekmektedir.

Hulâsa İslâm'ın temel akîdevî konularını savunmak ve mesâiliyle ilgili muhtemel şüpheleri gidermek amacıyla dakîkü'l-keîm konularının güncellenmesi, kelâmın problem çözme becerisini diri tutan bir yaklaşımdır. Mustafa Fevzi Efendi'nin bu çalışması da kelâmın güncellenmesi kapsamında değerlendirilebilecek niteliktedir. Diğer bir ifadeyle tarih boyunca varlığını koruyan sorunlar karşısında orijinal yaklaşımlar ortaya koyma çabasıdır. Müellifin bu metodu okuyucuya "insanların inanç noktasında problemleri aynı olsa da zamanla farklı çözüm yollarının kullanılması gerektiği" mesajını vermektedir. Ancak öyle anlaşılıyor ki Mustafa Fevzi Efendi'nin telsiz, telgraf ve fotoğraf makinelerini peygamberlerin vahyi alış yöntemine ve bu mesleğin imkânına dair açıklama çalışmaları çok başarılı görünmemektedir. Buna rağmen yeni bir örnekleme arayışı ve usûlü açısından söz konusu makale kayda değer bir metin olarak değerlendirilebilir. Zira her asrın yeni bir dile ve metoda ihtiyaç duyduğu izahtan varestedir.

Kaynakça

- Abdülcebbâr, Kâdî'l-Kudât Imâduddin Ebi'l-Hasen Abdülcebbâr Ahmed b. Halil b. Abdullah el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Teshîbü delâ'ili'n-nübüvve: Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı: (metin - çeviri)*. ed. Hüseyin Hansu. çev. Muhammed Şerif Eroğlu - Ömer Aydın. Fatih, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. Basım, 2017.
- Arpa, Enver. "Modern Çağda Bilimsel, Aklın Dini Metinleri Yorumlamasının İçerdiği Problemler". *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (2006), 93-114.
- Atılğan, Yusuf Kenan. "İslam Düşüncesinde İlmin Kaynağı, İmkânı Ve Sınırları". *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/2 (2013), 191-214.
- Ayğan, Fadıl. "Varlık Teorisi". *Sistematik Kelam*. ed. Fadıl Ayğan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2020.
- Başer, Hacı Bayram. "Yükümlü Varlıktan Varlığın Gâyesi Olan İnsana: Tasavvufta İnsan Tanımlarının Dönüşümü Üzerine". *İnsan Nedir?: İslâm Düşüncesinde İnsan Tasavvurları*. ed. Ömer Türker - Halil İbrahim Üçer. İstanbul: İlem Yayınları, 2019.
- Düzgün, Şaban Ali. "Din-Bilim İlişkinde Modeller ve Ortak Kavramlar". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2006), 51-62.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Munkızu mine'd-dalâl*. çev. Hilmi Güngör. Ankara: Maarif Basımevi, 2. Basım, 1960.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi (metin-çeviri)*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 1. baskı., 2017.
- Kayserî, Dâvûd. *Tasavvuf İlimine Giriş*. çev. Muhammed Bedirhan. İstanbul: Nefes Yayınları, 2013.
- Mevlânâ Celâleddin Rûmî. *Mesnevî*. çev. Veled İzbudak. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Mustafa Fevzî Efendi. "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -I-". *Ceride-i Sûfiyye* (06 Eylül 1329), 62/152-153.
- Mustafa Fevzî Efendi. "Atvâr-ı Fitrat ve Tavr-ı Nübüvvet -II-". *Ceride-i Sûfiyye* (12 Eylül 1329), 63/163-164.
- Özerverli, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Taftâzânî, Mas'ûd ibn 'Umar. *el-Makâsîd: Kelâm İlminin Maksatları*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 1. baskı., 2019.
- Uludağ, Süleyman. "Devir". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/231-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Uludağ, Süleyman. "İşrâkiyye". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/438-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Uzun, Mustafa İsmet. "Fevzi Efendi, Kâtib". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yaşar, Muhammed Yuşa. "19. Yüzyıl Kelâm Tartışmaları Bağlamında Hüseyin el-Cisr'in Din-Bilim İlişkisi, Eğitim ve İslam'ın Bazı Uygulamalarına Yöneltilen İtirazlara İlişkin Görüşleri". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*. ed. Ahmet Hamdi Furat. 461-481. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2021.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delâilü'n-nübüvve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/115-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.